

СТУДІЇ

М.Ф.Котляр*

ШЛЯХИ ХРИСТИЯНСТВА НА РУСЬ (ЛЕГЕНДАРНІ Й РЕАЛЬНІ)

Розглядається тривала історія проникнення християнського віровчення на Русь. Аналізуються легендарні версії християнізації Русі – прихід апостола Андрія на київські гори, свідчення арабських авторів про численних купців-русів, які видавали себе за християн. Відзначено, що головним шляхом християнства на Русь, особливо із середини IX ст., був візантійський.

Запровадження християнства Володимиром Святославичем як державної ідеології у 988–990 рр. позитивно вплинуло на всі сторони життя давньоруського суспільства. Особливо плідно воно позначилося на культурі, писемності, наукових знаннях. Християнство та його інституту зміцнили авторитет і владу князя, сприяли розбудові держави. Лише з часу хрещення Русі у країні почали поширюватися писемність і книжність, руські люди мали можливість знайомитися з кращими досягненнями світової античної і середньовічної літератури, науки й мистецтва. У Києві, а далі скрізь по всій Русі почали організовувати школи та книгописні майстерні, і східнослов'янська країна незабаром стала однією з найкультурніших у середньовічному світі. Прийняття християнського віровчення ввело Давньоруську державу до кола християнських країн світу, зробивши можливими рівноправні й плідні відносини між нею і Візантією, Германією, Польщею, Угорщиною та іншими близькими і далекими країнами. Хрещення Русі не могло не відбитися у фольклорі та літературі і самої Русі, й Візантії, і багатьох європейських країн. Воно породило чимало легендарних версій стосовно часу й обставин запровадження нової віри в Давньоруській державі.

Найбільш поширеною версією є легендарне «Казання про проповідь апостола Андрія в Північному Причорномор'ї, його подорожі до Києва і Новгороду». У ньому розповідається про те, що Андрій навчав людей у Синопі в Малій Азії і прибув звідти до Корсуня в Крим. Там він дізнався, що недалеко є гирло Дніпра і захотів відправитися ним до Риму(!). Андрій приплив Дніпром до київських гір, поставив хрест і напрозорив, що буде там місто велике, і Бог збудує там багато церков. А вже звідти апостол попрямував до Новгороду¹. Про історичну достовірність цієї легенди написано багато праць². У дійсності (якщо вважати його реальною людиною) Андрій не бував північніше Синопи, розташованої на південному березі Чорного моря. Це було доведено ще в другій половині XIX ст. Утім, дехто з істориків минулого все ж таки вважав, що відомості про перебування апостола в Північному Причорномор'ї заслуговують на довір'я³. Нині така думка світськими вченими не визнається, хіба що церковні історики за традицією продовжують підтримувати її.

Із початком VII ст. на слов'янських землях з'являються християнські місіонери, проте їхні проповіді довгий час не викликали інтересу в місцевої людності. Минуло дуже багато часу, аж поки християнство утвердилося у слов'янських суспільствах. Для цього знадобилися корінні зміни в традиційному суспільному устрої і виникла необхідність у перетворенні ідеології, в чому мали бути зацікавлені панівні верстви суспільства.

Перші свідчення християнізації русів у джерелах відносяться до кінця VIII – першої половини IX ст. Вони містяться у візантійських агіографічних пам'ятках: «Житті св. Стефана Сурозького» та «Житті св. Георгія Амастридського». У першому з них ідеться про напад руської рати на місто Сурож (Судак)

* Котляр Микола Федорович — д-р іст. наук, член-кореспондент НАН України, гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

у Криму. Після того, коли руси розграбували місто й розбили раку з останками Стефана, їхнього князя Бравліна вразила тяжка хвороба, від якої його врятувало лише повернення награбованого. Розчулений князь тут же охрестився разом зі своїми «боярами». Так само охрестилися руси (якась їх частина) під час іншого походу – на малоазійське місто Амастриду⁴.

Не варто переоцінювати значення цих і подібних до них свідчень візантійських та західноєвропейських джерел щодо охрещення ватажків руських дружин і людей з їхнього оточення. Такі охрещення для східнослов'янської верхівки були вигідні з політичних та економічних міркувань і, мабуть, в її розумінні означали хіба що дозвіл християнської проповіді на її землі та згоду шанувати християнського бога – поряд із власними, язичницькими. Зміна політичних стосунків або надмірна, нав'язлива активність християнських місіонерів, звичайно, приводила до відмови від хрещення⁵.

У деяких творах арабських та персидських географів і мандрівників, які спілкувалися з русами в IX – X ст., містяться загальні, не досить конкретні свідчення того, що хтось серед них належав до християнського віросповідання. Ібн Хордадбег, який близько 846 р. написав велику працю «Книга шляхів і держав», із недовір'ям відзначив у ній, що руські купці видають себе за християн⁶. Щоправда, це повідомлення залишається унікальним, підтвердженень його в інших східних джерелах не знайдено. Хіба що в «Житті Константина Філософа» мовиться про те, що він, будучи в Херсоні у Криму в 60-х роках IX ст., виявив там «Євангеліє і Псалтир, написані руськими письменами, і людину, котра розмовляла цією мовою»⁷.

Усього сказаного не досить для твердження про скільки-небудь помітне поширення християнського віровчення у східнослов'янському суспільстві до середини IX ст. Тому варто погодитися зі словами сучасного дослідника теми: «Твердо відомо, що перша хвиля християнізації прийшла з Візантії як наслідок нападу Русі на візантійську столицю у 860 р.»⁸. Свідчення цього містяться в «Окружному посланні» константинопольського патріарха Фотія 867 р. та у «Vita Basilii» Константина Багрянородного.

Морський похід русів під проводом київського князя Аскольда на Константинополь (у давньоруському письменстві місто зветься Царгородом) стався у червні 860 р. Ось як про це йдеться у «Повісті временних літ»: «Иде Аскольдъ и Диръ на греки⁹... Цесарю же отшедшю на огаряны [арабів], ...вѣсть епархъ посла к нему, яко Русь на Царьгородъ идетъ, и вратися царь» до столиці¹⁰. Час для нападу на візантійську столицю був обраний Аскольдом напрочуд вдало. Імператор Михаїл із військом перебував тоді в далекому поході проти арабів, що загрожували південним рубежам Візантії. Його флот був посланий у Середземне море для боротьби з піратами. У Константинополі залишався лише нечисленний гарнізон. Руси висадили десант і осадили місто.

Становище обложених було важким, у місті почалася паніка. Напад народу «ghos» сучасник подій патріарх Фотій в одній із проповідей назвав «громом, що вдарив із небес»¹¹. Як повідомляє «Повість временних літ», імператор Михаїл зміг повернутися до міста і якимось налагодив оборону. Від облоги вдалося позбавитися чудесним способом: з церкви Богородиці у Влахернах винесли її божественну ризу, вмочили у воду, що спричинило бурю, яка знищила кораблі «безбожнихъ Руси»¹².

Однак у дійсності все було інакше. Руси виявилися переможцями у війні 860 р. Імператору Михаїлу довелося вступити у переговори з Аскольдом і укласти з ним мирний договір. Зміст його залишився невідомим історикам. Лише враховуючи текст угоди іншого київського князя Олега з Візантією 907 (911) р.¹³, можна спробувати реконструювати договір Аскольда. Можливо, Візантія зобов'язувалася виплачувати Русі щорічно певну суму грошей, а Русь –

надавати за це військову допомогу імператору. Головне, русько-візантійський договір 860 р., мабуть, забезпечував права руських купців на ринках імперії, а грецьких – на Русі¹⁴. Звідки ж з'явилося твердження Повісті щодо поразки Русі в поході 860 р., коли вона здобула перемогу?! На це питання спробував відповісти академік Б.О.Рибаков.

Виходячи з наведеного далі свідчення патріарха Фотія, прийнято вважати, що незабаром по тому Аскольд і його оточення прийняли хрещення. На початку 867 р. Фотій звернувся з «Окружним посланням» до підпорядкованих Константинополю церковних ієрархів із закликом прибути до міста на собор. У посланні, зокрема, йшлося про те, що не лише болгари, а й руси (яких Фотій називає жорстокими і надто гордими) змінили попередню нечестиву віру «на чисту і непідробну християнську віру». Більше того, запевняє Фотій, руси прийняли від нас єпископа і пастиря та з великим завзяттям і ревністю сповідують християнське віровчення¹⁵.

Це місце «Окружного послання» викликало до життя величезну наукову літературу і спричинилося до полеміки щодо дійсного часу та обставин першого відомого нам із джерел хрещення Русі. Б.О.Рибаков, залучивши свідчення Никонівського літопису (джерело яких не пощастило встановити), дійшов висновку, що в дійсності відбувся не один, а три походи русі на Царгород у роки князювання Аскольда в Києві. Другий із цих походів стався у 866 або 867 рр.

Ось як описує невдалу для київського князя експедицію никонівський книжник: «Иде Аскольдъ и Дир на Греки. Царем же Михайлу и Василию отшедшимъ на Агаряны воювати, и дошедшимъ имъ Черныя рѣки, и посла къ нимъ епархъ, глаголя, яко Русь идетъ на Царьградъ в двоюстру и множае кораблей. Они же възвратишася, и едва внидоша въ градъ, и с патриархомъ Фотиемъ, ... и изнесше ризу пречисте Богородици съ плачемъ и съ слезами многими и край ея въ море омочивше. Бѣ бо тогда море тихо велми, и егда омочиша ризу, и абие възста буря зѣлна, и разби множество кораблей, и потопа безбожную Русь»¹⁶. Неважко помітити, що епізод із бурею, що була викликана зануренням ризи Богородиці в море й розкидала кораблі русів, чи не буквально збігається з розповіддю «Повісті временних літ» під 860 р.

Виникає думка, що повідомлення Повісті відноситься не до походу 860 р., а до наступного, що дійсно завершився поразкою русів. «Невільно народжується питання: яким чином сталося так, що однорідні грецькі літературні матеріали виявилися розподіленими на кілька походів? Думаю, що складач літописного ізводу (Никонівського. – *Авт.*), котрий намагався наситити свою працю відомостями з історії Візантії і широко користувався існуючими перекладами, руськими чи болгарськими, Георгія Амартола і Симеона Логофета, мав у своєму розпорядженні якусь літописну сітку з переліком походів київських князів на Візантію. І за власним розумінням він розкидав барвистий матеріал царгородських хронік по сухуватій сітці київського літописця, не завжди потрапляючи у відповідність з існуючою там хронологією»¹⁷.

Б.О.Рибаков пов'язує з наслідками цього походу справу охрещення Русі. Як розповідає далі никонівський літописець, імператор Візантії Василій «сътвори же и мирное устроение съ прежеречеными русы, и преложи сихъ на христианство, и обѣщавше хреститися, и просиша архиерея, и посла къ нимъ царъ»¹⁸.

Особливо докладно йдеться про хрещення Русі в життєписі імператора Василія I Македонянина («Vita Basilii»), створеному його онуком Константином Багрянородним. Цей життєпис згодом потрапив до «Хронографії» Продовжувача Феофана (X ст.). Подія, згідно із твердженням Константина, сталася в часи царювання Василія I (867–886 рр.) і патріаршества в Константинополі Ігнатія (867–877 рр.). Константин писав таке: «Народ росів, войовничий і безбожний, шляхом щедрого роздавання золота, срібла і шовкового одягу, він [Василій] за-

лучив до переговорів і, уклавши з ними мирну угоду, схилив зробитись учасниками рятівного хрещення і спонукав прийняти єпископа»¹⁹.

На підставі непевних і напівлегендарних по своїй суті звісток візантійських джерел і Никонівського літопису щодо охрещення Аскольда і його оточення народилася версія щодо запровадження християнського віровчення на Русі в 60-х роках IX ст. Її активно пропагував російський емігрантський історик М.Таубе²⁰. Сучасний дослідник О.М.Рапов категорично заявляв із цього приводу: «Таким чином, можна з упевненістю говорити, що перше масове хрещення русів мало місце між кінцем вересня 865 р. ... і січнем–лютим 867 р.»²¹, виходячи при тому з думки Рибаківа, котрий насправді припускав прийняття нової віри самим лише князем і якоюсь частиною його оточення.

У дійсності, охрещення Аскольда і його дружинників не залишило скільки-небудь помітного сліду в історії східного слов'янства. Воно було суто політичною акцією, обидві сторони – і візантійська, і руська – вирішували при тому сьогоденні тактичні завдання. Лише спогадом про цю подію можна вважати запис «Повісті временних літ» під 882 р., де йдеться про те, що Аскольда поховали «на горѣ, еже ся нене зоветь Угорьское, кде ныне Ольминъ дворъ. На той могилѣ поставилъ Ольма церков святого Николу»²². На підставі цього повідомлення звичайно історики роблять висновок, що Аскольд залишився християнином і після повернення до Києва²³. Досі ніхто не знає, хто був той Ольма. Висловлювалося вірогідне припущення, що в тексті джерела насправді описка, і замість «Ольма» слід читати: «Ольга».

Поступово, маловідомими науці шляхами християнське віровчення почало потрапляти на Русь. Свідомості цього неповні, несистематичні і взагалі уривчасті, здебільшого це релікти матеріальної культури. Проте відомо, що на 40-і роки X ст. на Русі, принаймні у Києві, було чимало християн, переважно в оточенні князя. Після другого, так само малоуспішного для Русі, походу на Царгород під проводом Ігоря, у 944 р. була укладена русько-візантійська угода, вписана у переказі до «Повісті временних літ». У тексті угоди йдеться про порядок її затвердження: «Мы же, елико насъ хрестилися есмы, кляхомъся церковью святаго Ильѣ въ сборнѣй церкви, и подлежащемъ честнымъ крестомъ, и харатьею сею (текстом договору – М.К.), хранити все, еже написано на ней...». А «некрещеная Русь» присягалася дотримуватись угоди на своїй зброї: мечях, щитах та ін.²⁴

Потім до Києва завітали візантійські послы, котрі зажадали підтвердження угоди. «Завтра призва Игорь слы, и приде на холмъ, кде стояше Перунъ, и покладоша оружье свое, и щиты, и золото, и ходи Игорь ротѣ [присязі] и люди его, елико поганыхъ Руси». Із цього тексту абсолютно ясно, що сам князь і наближені до нього люди залишались язичниками. Після цих слів сказано, що «хрестяную Русь водиша ротѣ в церкви святаго Ильи, яже есть над Ручаемъ...»²⁵. На тому самому місці й нині стоїть Іллінська церква, збудована у XIX ст. Б.Д.Греков розглядав угоду Ігоря з греками як цінний документ, який свідчить про те, що ще за Ігоря християнство на Русі було добре відоме²⁶.

Звичайно, наведені слова джерела прихильники раннього охрещення Русі (за Аскольда чи дещо пізніше) вважають вагомим аргументом. Однак історія розсудила інакше: знову, як і за Аскольда, ці християни з оточення князя Ігоря не залишили в ній жодного сліду. Недарма дружина Ігоря, а потім руська княгиня Ольга, дуже і дуже обережно поставилася до можливості прийняти особисте хрещення. Б.О.Рибаків зауважив, що тоді християнське віровчення не посідало на Русі панівних позицій. Він вказав на те, що сам Ігор був далекий від нової віри і доказом того було поховання його Ольгою за язичницьким обрядом²⁷.

Проте християнство на час загибелі Ігоря восени 944 р. встигло пустити корені на Русі, принаймні у Києві. Його наступниця на престолі і дружина Ольга була видатним державним діячем і зрозуміла, що настав час («приспе время»),

як звичайно пишуть наші літописці) реформувати державу і вдатися до нових засобів у стосунках із сусідами, насамперед із Візантією. Спочатку вона зайнялася внутрішніми справами: регламентувала і нормувала стягання данини в країні, організувала опорні пункти своєї влади на землях, що входили до складу Давньоруської держави²⁸.

Так розпочався новий етап формування державності на Русі. Княгиня Ольга відмовилася від традиційних методів проведення зовнішньої політики, до яких вдавалися її попередники, коли спочатку здійснювався воєнний похід на суперника, а вже потім (та й то у разі успіху) укладалася вигідна для київського государя угода. Напевне, два невдалих напади на Візантійську імперію її чоловіка Ігоря (941 і 944 рр.) переконали княгиню в тому, що не можна будувати постійні відносини із сусідами лише на хвилі воєнного успіху. Ольга стала засновницею мирної для Русі дипломатії. І одним із засобів втілення її в життя стало християнське віровчення, до якого звернулася княгиня.

«Повість временних літ», примхливо сплітаючи відомі Несторові історичні факти з фольклорними переказами і легендами, докладно розповіла про подорож Ольги до Константинополя під 955 р. Про неї також згадують «Память и похвала князю Владимиру» Іакова Мниха, створена у другій половині XI ст., латинська Хроніка Продовжувача Регіона й візантійські хроніки Іоанна Скилиці та Іоанна Зонари. Особливе місце серед усіх джерел посідає твір Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору», в якому імператор докладно описав перебування руської княгині в Константинополі.

Значення поїздки Ольги до Константинополя було надзвичайно великим. Уперше в історії Русі її государ відправився до столиці Візантії не на чолі флоту чи війська, а з мирним посольством, маючи заздалегідь відпрацьовану програму переговорів і намір твердо дотримуватись у їх перебігу досягнення поставленої мети. Це дозволяє історикам найвищим чином оцінити державний розум і політичну волю княгині.

В останні роки розгорнулася жвава дискусія навколо самої дати посольства княгині Ольги до Візантії. На думку Г.Г.Літаврину, Ольга двічі побувала в Константинополі. Першого разу в 946 р. із метою підтвердження угоди з імперією, укладеної її чоловіком Ігорем 944 р., і прагнучи зробити більш вигідними для її держави умови тієї угоди. Другого разу – під час згаданої в літописі її подорожі до Царгорода 954/55 рр., що відбулася за запрошенням імператора й увінчалася урочистим охрещенням княгині²⁹. О.В.Назаренко відстоює думку, ніби відбулася лише одна поїздка Ольги до Константинополя в 957 р.³⁰ Мені видається більш імовірною гіпотеза Г.Г.Літаврину, якщо виходити з логіки подій і непрямих свідчень візантійських джерел.

Константин Багрянородний у творі «Про церемонії візантійського двору» з багатьма подробицями розповів про відвідини Ольгою Візантії. За його словами, руська княгиня прибула до Константинополя на чолі численного посольства, в якому були купці, воїни, священник і якийсь хлопчик (історики переконані, що то був її юний син Святослав). Всі вони одержали подарунки від імператора. Проте ні твір Константина, ні інші джерела (включаючи й «Повість временних літ») не містять відповіді на головне питання, яке ставлять перед ними історики, – про мету посольства Ольги до Візантії. Імператор, котрий присвятив візиту руської княгині не одну сторінку своєї праці, живо описав прийоми й обіди, яких вона удостоїлася в імператорському палаці, але жодним словом не прохопився про суть перемовин із княгиною. Спочатку відбувся урочистий прийом Ольги імператором, метою якого було вразити її пишністю й урочистістю церемонії (судячи зі слів Константина, Ольга нічим не виявила ні здивування, ні збентеження). Того ж самого дня був званий обід у залі прийомів. Далі руську княгиню прийняла імператриця Єлена³¹.

Довгі роки історики вважали, ніби Ольга попрямувала в далекий шлях до Царгорода лише для того, щоб прийняти святе хрещення від імператора і патріарха. Хоча Константин промовчав про це у своїй книзі, з «Повісті временних літ» і творів візантійських істориків Скіліці й Зонари³² стало відомо, що церемонія охрещення Ольги відбулася в головному храмі Константинополя Святої Софії в присутності імператора та патріарха, котрий і провів обряд. Нестор докладно описав і церемонію, і бесіди, що їх вели між собою Ольга та її хрещений батько Константин. Розповідь про перебування княгині в Константинополі «Повість» завершує піднесеними словами: «И благослови ю патрeархъ, и иде с миром въ свою землю». Зі свого боку, імператор «дасть ей дары многи, злато и сребро, паволокы и съсуды различныя, и отпусти ю, нарекъ ю дъщерью собѣ»³³.

Урочисте, на державному рівні прийняття християнського віровчення княгинєю Ольгою в головному храмі православного світу було важливою, але не єдиною метою відвідин нею Царгорода. Деякі історики думають, що вона прибула туди вже християнкою³⁴. Адже серед її почту Константин називає й священника Григорія, котрий мав бути духівником і сповідником государині. Проте, зробившись християнкою, Ольга навіть не вчинила спроби запровадити нову віру як державну на Русі – так вчинить її онук Володимир 990 р. Тому історики спробували глибше розібратись у політичних намірах княгині, що спонукали її відвідати з державним візитом Константинополь.

Напевне, Ольга дійсно виходила з того, що підписання її чоловіком Ігорем 944 р. русько-візантійської угоди не принесло Русі тих вигод, на які він, поза сумнівом, сподівався. Природним виглядає подальше прагнення Ольги та її радників поліпшити умови договору³⁵. Зі свого боку, імперський уряд був занепокоєний зростаючою військовою міццю Давньоруської держави і намагався послабити її. Константин Багрянородний спонукував кочовиків степів Північного Причорномор'я, хижих печенізьких ханів здійснити набіг на Київ, аби втягнути Русь у виснажливу війну з цими надзвичайно численними і сильними степовиками³⁶.

З іншого боку, Візантія була зацікавлена у військовій допомозі Київської держави. Згідно з версією літописця, візантійське посольство, що відвідало Київ, невдовзі після повернення Ольги додому, переказало їй слова імператора: «Ты бо глаголаше ко мнѣ, яко аще възвращюся в Русь, многи дары прислю ти: челядь, воску и скору, и вои в помощь». На це Ольга відповіла: «Аще ты, рьцы, тако же постоиши у мене в Почайнѣ (київська гавань – *М.К.*), яко же азъ в Суду (бухті Константинополя Золотий Ріг – *М.К.*), то тогда ти дамъ». И отпусти слы, съ рекъши»³⁷. Із цих слів можна зробити висновок, що Ольга залишилася невдоволеною переговорами з імператором та умовами запропонованого ним договору. Тоді назривала війна Візантії з Хазарією, арабське ж військо загрозливо наблизилося до її кордонів. Зрозуміло тому, що під час перемовин Ольги з Константином мало йтися переважно про надсилання з Русі контингентів найманців.

Найімовірніше, головною метою відвідин Ольгою Царгорода було добитися відновлення імперією щорічних платежів Києву та поновлення привілеїв руським купцям і дипломатам на території Візантії, втрачених Ігорем після невдалої війни з нею 944 р. і підписання не вигідного для Русі договору. Так само, як при попередниках Ольги на київському столі, візантійський ринок залишався головним і, по суті, єдиним для Руської держави. На ньому князь із боярами (звичайно, за допомогою купців) збували придбане під час збирання данини («полюддя»), купуючи в Константинополі та інших грецьких містах коштовний одяг, шовки, оксамити, парчу, кращу зброю, добрих коней, вино, прикраси, дорогоцінний посуд та інші предмети розкоші³⁸.

Так само, як і в XIX ст., деякі історики висловлювали думку, ніби княгиня добивалась у Константинополі здійснення великих політичних планів: одер-

жання від імператора королівського титулу, чому мало сприяти її урочисте охрещення в Софійському соборі грецької столиці. На жаль, ні давньоруські, ні візантійські джерела не містять підтвердження таких претензійних планів Ольги. Зате в джерелах містяться непрямі докази її інших політичних намірів і пропозицій імператорові під час зустрічей із ним.

До «Повісті временних літ» потрапила фольклорна, поза сумнівом, історія про те, як імператор Візантії сватався до Ольги – й одержав відмову³⁹. Позбавлена, на перший погляд, фактичної основи та й самої логіки, ця історія, як мені здається, відбила дуже важливий в умовах середньовічної дипломатії сюжет русько-візантійських переговорів, що залишився невідомим Несторові. Ішлося ні більше, ні менше, як про династичний шлюб між членами візантійського і руського правлячих домів! Можна думати, що Ольга пропонувала заручити юного Святослава з однією з п'яти доньок імператора. Адже у праці Багрянородного згадується хлопчик, якого княгиня привезла із собою до Константинополя, щоправда, не сказано, хто він був. Але з іншого твору імператора «Про управління імперією» можна зрозуміти, що Константин рішуче відмовив Ользі.

Не назвавши імені княгині, але не приховавши своїх негативних емоцій із цього приводу, імператор пише, що «серед язичницьких народів живе прагнення поріднитися з імператорською родиною». Він радить своєму синові, що коли «якийсь народ із числа тих невірних і нечестивих північних племен (як вважає багато істориків, маються на увазі руси – М.К.) забажає вступити в спорідненість із василевсом ромеїв – або його доньку взяти за дружину, або видати свою доньку за василевса чи сина василевса, ти повинен відхилити їхнє нерозумне прохання...»⁴⁰. Адже, згідно з уявленнями гордовитих греків, принцеса з їхнього дому могла виходити заміж лише за рівного собі, – хіба що за члена родини германських імператорів.

Усе ж таки, попри всі незгоди між Руссю і Візантією на перетрактаціях у час візиту Ольги, договір між ними був підписаний. Тому що не інакше, як на виконання його умов, імператор одержав від Ольги військову допомогу (зрозуміла річ, за платню). Із візантійських та східних джерел відомо, що 949 р. руські воїни у складі грецького війська билися з арабами в Закавказзі. Того ж року 629 руських моряків узяли участь у нападі візантійського флоту на острів Крит. А в 954 р. візантійський полководець Варда Фока осадив арабську фортецю Хадаст із великим військом, до складу якого входили руси⁴¹. Арабський географ і історик ал-Масуді в творі 956 р. засвідчив, що залоги візантійських фортець на кордоні із Сирією складаються з русів, вірменів і болгар⁴². За наступника Константина Романа II руські воїни знову воюють проти арабів на Криті в 960–961 рр.⁴³

Усе ж таки княгиня Ольга залишилася невдоволеною переговорами та мирною угодою з візантійським імператором (про що у своєрідній формі повідомляє Нестор). Інакше важко пояснити свідчення кількох германських хронік про відвідини її двору послами германського імператора Оттона I. Під 959 р. в анонімному «Продовженні «Хроніки» Регіона Прюмського» читаємо про те, що послі королеви русів Єлени (ім'я, що його Ольга одержала при охрещенні – М.К.), котра хрестилась у Константинополі, з'явилися до короля Оттона й облудно, як згодом з'ясувалося, просили прислати їхньому народові єпископа і священників⁴⁴. Після цього на Русь було надіслано єпископа Адальберта, та він не досяг успіху в пропаганді християнства і мало не загинув. У наш час дехто з істориків вважає, що той Адальберт і був автором «Продовження «Хроніки» Регіона»⁴⁵.

Свідчення цієї хроніки підтверджуються кількома іншими германськими джерелами X–XI ст.: Херсфельдськими анналами, Хильдесхаймськими анналами, Анналами Ламперта та ін. Історики досі дискутують щодо дійсної мети по-

сольства Ольги до Оттона I. Навряд чи вона збиралася хрестити Русь за допомогою германських місіонерів – адже 12–13 роками раніше вона сама урочисто охрестилася у Константинополі, але все ж таки не наважилася ввести християнство на Русі як державну ідеологію.

Більшість дослідників вважає, що, залишившись незадоволеною наслідками свого візиту до Константинополя, княгиня вирішила спертися на імператора другої світової держави, справляючи тим самим дипломатичний тиск на Візантію⁴⁶. Зокрема, В.Т.Пашуто висловив припущення, що Ольга не побажала погодитись із пропозицією Оттона I щодо організації єпархії на Русі, підкореній германському архієпископству. Він вважав, що своїм посольством до германського імператора вона також прагнула протистояти Візантії і, можливо, враховувала зближення Польщі з Германією, з якою краківський князь Мешко I у 965–966 рр. вступив у союзні відносини⁴⁷. Втім, висловлювалось інше припущення: начебто Ольга опікувалася, головним чином, руськими торговельними інтересами в Германії та взагалі в Європі⁴⁸. На жаль, продовження історії з встановленням політичних відносин між Германією та Руссю часів Ольги залишилося невідомим науці.

Розгляд свідчень джерел переконує в тому, що княгиня Ольга, особисто прийнявши християнське віровчення, не наважилася запровадити його у своїй державі. Мабуть, вона розуміла (або інтуїтивно відчувала), що давньоруське суспільство не готове для цього. Показовою в цьому плані є розповідь Нестора про те, як княгиня намагалася схилити свого сина Святослава до нової віри: «Яко же бо Ольга часто глаголашеть: «Азь, сыну мой, Бога познахъ и радуюся. Аще ты познавши, и радуватися почнешъ. Он же не внимаше того, глагола: «Како азъ хочю инъ законъ пріяти единъ? А дружина моа сему смѣятися начнутъ». Она же рече ему: «Аще ты крестишися, вси имуть тоже створити». Он же не послуша матере, творяше норовы поганьския...»⁴⁹.

Ольга померла 969 р. До влади прийшов її син Святослав. Літописець зауважує, що «бѣ заповѣдала Ольга не творити тризны над собою, бѣ бо имущи презвутерь, сей похорони блаженную Ольгу».⁵⁰ Цим заповітом вона наголосила на тому, що до кінця своїх днів залишилася християнкою. Не витримує критики джерелами досі поширене в літературі твердження, ніби Святослав вирвав владу з рук матері й почав нищити християнські церкви і навіть вбивати християн⁵¹. Джерела не дають для цього жодних підстав – ні руські, ні іноземні. Разом із тим доводиться визнати, що за князювання Святослава (964–972 рр.) християнство не просунулося скільки-небудь помітно на Русь.

Зате в історичній літературі жваво обговорювалася версія щодо охрещення старшого сина Святослава Ярополка. «Повість временних літ» нічого про це не знає і взагалі мало пише про Ярополка. Один із прихильників раннього проникнення християнського віровчення на східнослов'янські землі ніби з досадою писав: «У «Повісті временних літ» про князювання Ярополка міститься досить бідний матеріал. Якщо виходити з нього, то створюється враження, що Ярополк, будучи великим руським князем, тільки й робив, що воював зі своїми братами Олегом і Володимиром за приєднання їх земель до своїх володінь». Але далі із задоволенням відзначив, що існують більш докладні відомості про Ярополка-християнина «в інших літописних джерелах»⁵². Що ж то за «літописні джерела», які Рапов ставить нарівні з «Повістю временних літ»?

Ідеться про Никонівський літопис, джерело пізніє і суперечливе, що в давньоруській своїй частині містить відомості, які не мають відповідників в авторитетних літописних ізводах. Створений він у XVI ст., і Д.С.Лихачов охарактеризував джерело таким чином: «За своїм складом основна частина Никонівського літопису (до 1520 р. включно) являє собою грандіозну компіляцію, до якої включені джерела, характер і походження яких ще досі не зовсім вивчені»⁵³. Са-

ме із таких неясних джерел Никонівського літопису запозичені відомості про християнство Ярополка Святославича.

Під 6487 р. (відповідає 979/980 р. н. е.) никонівський книжник коротко занотував: «Того же лѣта приидоша послы къ Ярополку изъ Рима отъ папы»⁵⁴. На думку О.М.Рапова, папські послы прибули до Ярополка в 975 р. або 976 р.⁵⁵ Б.А.Рибаків поставився до цього повідомлення з повною довірою⁵⁶. Обом ученим припало до вподоби твердження напівлегендарного Іоакимівського літопису XVIII ст. (відомого лише в переказі В.М.Татищева), що Ярополк «бе муж кроткий и милостивый ко всем, любяше христианы и асе сам не крестися народа ради, но никому же претяше»⁵⁷. Проте цей так званий літопис давно вже скомпрометований джерелознавцями, бо являє собою незугарну вигадку людини того самого XVIII ст. Природно вважати, – самого Татищева, котрий взагалі був схильний до фантазування на історичні теми далекого минулого.

І все ж такі прихильність Ярополка Святославича до християнського віровчення визнавало чимало вчених. М.Д.Присьолков обережно зауважив, що князеві «не була чужою християнська політика» і пов'язав із нею повідомлення Лаврентіївського літопису під 1044 р. про те, що Ярослав Володимирович переніс останки своїх дядьків Ярополка і Олега Святославичів до Десятинної церкви, «крестиша кости ею»⁵⁸. Вчений відзначив, що «в княжій родині легко міг зберегтися на той час переказ про схильність їх до християнства»⁵⁹.

Уніатські й католицькі історики гіперболізують і скромне та неясне повідомлення никонівського книжника, і саму постать скромного київського князя Ярополка, підносячи його до фантастичних масштабів «католицького государя Русі»⁶⁰. Проте не існує скільки-небудь серйозних аргументів не те що на «католицтво» Ярополка, а й про належність його до християн.

Факти неясних науці зв'язків Ярополка Святославича з Германією містяться в тамтешніх ранньосередньовічних хроніках. Як сповіщає германський хроніст Ламперт, у 973 р. до двору імператора Оттона II (967–983 рр.) до Кведлінбурга прибуло руське посольство з багатими дарами⁶¹. Природно вважати, що то було посольство від Ярополка⁶². Про мету того посольства Ламберт промовчав. Можливо, воно взяло участь у багатосторонніх міжнародних перетрактаціях, оскільки на імперському з'їзді, що тоді відбувся, були присутніми послы з Візантії, Італії, Риму, Угорщини, Данії, а також від західних слов'ян (мабуть, від польського князя Мешка і чеського Болеслава). Висловлювалася думка, що Германія бачила в Русі союзника проти Польщі й домовилася з нею про спільні дії. В.Т.Пашуто писав, що коли 981 р. Володимир Святославич заволодів Червенськими градами, то він спирався на домовленість із Германською імперією⁶³. Проте у працях істориків, так само, як і в джерелах, годі знайти хоч щось про охрещення Ярополка і його спроби християнізувати державу. Тому слід відхилити версію надто упереджених апологетів Ярополкового хрещення як таку, що не має доказів у середньовічних пам'ятках писемності.

Мозаїчна картина давньоруського життя, що складається з розрізнених і часом суперечливих та неясних свідчень давньоруських і вітчизняних джерел, дозволяє говорити про те, що запровадження християнства на Русі Володимиром Святославичем як державної релігії спиралося на тривале проникнення цього віровчення на східнослов'янські землі. На його шляху були приливи і відливи, охрещення князів і повернення до старої віри. Проте неухильний поступ суспільства, розвиток міжнародних зв'язків, прагнення панівної верхівки Давньоруської держави утвердитись у світі й мати рівноправні стосунки з близькими і далекими сусідами – все це призвело до хрещення Русі з наступним укоріненням нової віри і поширенням її на всіх землях країни.

- ¹ Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.9.
- ² Найвартісніші, на мій погляд: *Васильевский В.* Хождение апостола Андрея в стране Мирмидонян // Журнал Министерства народного просвещения. – 1877. – Янв. – февр. – Ч.189; *Погодин А.Л.* Повесть о хождении апостола Андрея в Руси // *Byzantinoslavica.* – 1937/1938. – Т.7; *Dvornik F.* The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew, Brother of Simon // *Dumbarton Oaks Studies.* – Vol.4. – Cambridge (Mass.), 1958; *Мюллер Л.* Древнерусское сказание о хождении апостола Андрея в Киев и Новгород // *Летописи и хроники.* 1974.
- ³ Напр.: *Петровский С.В.* Апокрифические сказания об апостольской проповеди по черноморскому побережью // *Записки Одесского общества истории и древностей.* – 1897. – Т.20. – С.29–48.
- ⁴ *Васильевский В.Г.* Русско-византийские исследования. – Вып.2: Жития св. Георгия Амастридского и св. Стефана Сурожского: Введение в греческие тексты с переводом: Славяно-русский текст. – Санкт-Петербург, 1893.
- ⁵ *Литаврин Г.Г., Флоря Б.Н.* Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси // *Советское славяноведение.* – Москва, 1988. – № 4. – С.60–61.
- ⁶ *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // *Древнерусское государство и его международное значение.* – Москва, 1965. – С.384–385.
- ⁷ Сказание о начале славянской письменности / Вступ. статья, перевод и коммент. *Б.Н.Флори.* – Москва, 1981. – С.77.
- ⁸ *Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). – Санкт-Петербург, 1996. – С.21–22.
- ⁹ Историки дійшли висновку, що в дійсності у похід ходив один Аскольд, ім'я ж Діра було вписано в літопис пізніше.
- ¹⁰ Повесть временных лет. – С.13.
- ¹¹ *Photios. Homoliai.* Ed. *V.Laourdas.* – Thessaloniki, 1959. – P.40.
- ¹² Повесть временных лет. – С.13.
- ¹³ Там же. – С.17–20.
- ¹⁴ *Котляр Н.Ф.* Дипломатия Южной Руси. – Санкт-Петербург, 2003. – С.21.
- ¹⁵ *Φωτιου επιστολα.* Ed. *J.D.Baletta.* – London, 1864. – P.178. Як зауважив *Г.Подскальський*, *Фотій* говорить про охрещення Русі мов про дійство, що відбулося, чим і пояснюється мовчання візантійських джерел про християнізацію Русі за Володимира Святославича (*Подскальски Г.* Указ. соч. – С.22).
- ¹⁶ ПСРЛ. – Т.IX. – VIII: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Санкт-Петербург, 1862. – С.9.
- ¹⁷ *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1963. – С.166–167.
- ¹⁸ ПСРЛ. – Т.IX. – VIII: Летописный сборник... – С.13.
- ¹⁹ *Corpus scriptorum historiae Byzantinae.* – Т.31. – Bonn, 1838. – P.342. Див.: *Росейкин Ф.М.* Первое правление Фотия, патриарха константинопольского. – Сергиев Посад, 1915. – С.280–281.
- ²⁰ *Taube M.* Le prince Askold. L'origine de l'etat de Kiev et la premiere conversion des Russes (856–882). – Paris, 1947. – P.103–105, та ряд інших праць цього автора.
- ²¹ *Рапов О.М.* Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. – Москва, 1988. – С.82.
- ²² Повесть временных лет. – С.14.
- ²³ *Пархоменко В.А.* Начало христианства на Руси. – Полтава, 1913. – С.72.
- ²⁴ Повесть временных лет. – С.26.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – Москва, 1953. – С.477.
- ²⁷ *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – Москва, 1982. – С.367–368.
- ²⁸ Повесть временных лет. – С.29.
- ²⁹ *Литаврин Г.Г.* Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь. Проблема источников // *Византийский временник.* 1981. – Т.42; *Его же.* Реплика на статью *А.В.Назаренко* // *Византийский временник.* 1989. – Т.50. Таку думку висловлював раніше знаменитий візантиніст *Г.Острогорський*: *Византия и киевская княгиня Ольга* // *To Honor Roman Jacobson.* – The Hague, 1967. – Vol.2.

- ³⁰ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. – Москва, 2001. – С.219–310.
- ³¹ *Constantinus Porphyrogenitus. De ceremoniis aulae Byzantinae.* Ed. I.I.Reiske. – Bonnae, 1829. – V.1. – P.594–598. Російський переклад викладеного мною тексту див.: Литаврин Г.Г. Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь. – С.42–44.
- ³² *Ioannis Scylitzae. Synopsis Historiarum.* – Berlin, 1973. – P.240.
- ³³ Повесть временных лет. – С.30.
- ³⁴ Див., напр.: *Острогорский Г.* Византия и киевская княгиня Ольга // То Honor Roman Jacobson. – The Hague, 1967. – Vol.2. – P.1458–1473.
- ³⁵ *Soloviev A.V. L'organisation de L'Etat russe au X siecle // L'Europe aux IX–XI siecles. Aux origines des Etats nationaux.* – Warszawa, 1968. – P.354.
- ³⁶ Котляр Н.Ф. Дипломатия Южной Руси. – С.28.
- ³⁷ Повесть временных лет. – С.30.
- ³⁸ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956. – С.432.
- ³⁹ Повесть временных лет. – С.29–30.
- ⁴⁰ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. – Москва, 1989. – С.58–59.
- ⁴¹ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – С.216–217.
- ⁴² Бейлис М.В. Сочинения ал Мас'уди о русско-византийских отношениях в 50-х годах X в. // Международные связи России до XVII в. – Москва, 1961. – С.28–29.
- ⁴³ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. – С.307–308.
- ⁴⁴ *Regionis, abbatis Prumiensis. Chronicon cum continuatione Trevensi /* Ed. F.Kurze. – Hannover, 1890.
- ⁴⁵ *Adalbert. Continuatio Regionis /* Ed. A.Bauer, R.Rau. Quellen zur Geschichte der Sachsichen Kaizerzeit. – Darmstadt, 1971. – P.218–219.
- ⁴⁶ Котляр Н.Ф. Дипломатия Южной Руси. – С.30–31.
- ⁴⁷ Паушто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С.120.
- ⁴⁸ Ариньон Ж.П. Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение киевской княгини Ольги // Византийский временник. – Т.41. – 1980. – С.121–123.
- ⁴⁹ Повесть временных лет. – С.30.
- ⁵⁰ Там же. – С.32.
- ⁵¹ Див., напр.: Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. – С.184–191.
- ⁵² Там же. – С.193.
- ⁵³ Лихачёв Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. Москва; Ленинград, 1947. – С.478.
- ⁵⁴ ПСРЛ. – Т.IX. – VIII: Летописный сборник... – С.13.
- ⁵⁵ Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII вв. – С.200.
- ⁵⁶ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. – С.184–187.
- ⁵⁷ Татищев В.Н. История Российская. – Т.1. – Москва; Ленинград, 1962. – С.111–112.
- ⁵⁸ ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Вып.1. – 2-е изд. – Ленинград, 1926. – Стлб.155.
- ⁵⁹ Присёлков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. – Санкт-Петербург, 2003. – С.20.
- ⁶⁰ Зайкін В. Християнство на Україні за часів князя Ярополка I (969–979) // Записки Чина св. Василя Великого. – Т.3. – Жовква, 1928. – Ч.1. – С.1–32. О.В.Назаренко вельми іронічно ставиться до подібних тверджень (Древняя Русь на международных путях. – С.345).
- ⁶¹ *Lamperti monachi Herasfeldensis opera /* Ed. O.Holder-Egger. – Hannover; Leipzig, 1894. – P.42.
- ⁶² Див.: Назаренко А.В. Русь и Германия в IX–X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1991. – Москва, 1994. – С.102–104.
- ⁶³ Паушто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – С.131. Из цим погодився й О.В.Назаренко (Русь и Германия в IX – X вв. – С.133).

The article examines the long history of penetration of Christian doctrine into Rus. The author analyzes legendary versions of conversion to Christianity of Rus' –

coming of St. Andrew onto Kyiv mounts, Arabic authors' evidence about numerous merchants, residents of Rus', which posed as Christians. The author points out that the main way of Christianity to Rus' especially since the middle IX c. was the Byzantine one.

Ю.А.Мицик*

ОБЛОГА ЗБАРАЖА (1649 р.): ВІДОМЕ Й НЕВІДОМЕ

Дана стаття присвячена історії однієї з найбільших битв в історії України XVII ст., яка багато в чому визначила успішний розвиток Національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої. У хронологічній послідовності розглядаються події облоги Збаража, роль у ній гетьмана Богдана Хмельницького.

Переяславське перемир'я, встановлене 20 лютого 1649 р., не могло бути тривалим і вже у квітні серйозно порушувалося з обох боків. Справа в тому, що головна мета Національно-визвольної війни українського народу – ліквідація колоніального гніту Речі Посполитої і відродження незалежної Української держави на всіх етнічних українських землях – не була досягнута. Тому раз-у-раз вибухали повстання селян та міщан на землях, які опинилися за межами Гетьманщини, насамперед у Галичині, на Волині та Поділлі, які залишалися під польським пануванням. Повсталим помагали їхні брати-козаки з Гетьманщини, що призводило до загострення відносин з Річчю Посполитою. З іншого боку панівні кола Речі Посполитої прагнули реваншу й реставрації своєї влади на звільнених українських землях, де відродилася Українська держава (формальна назва цієї держави була така: «Військо Запорізьке»). Отже, перемир'я тільки на короткий строк припинило українсько-польську війну. Обидві сторони намагалися використати це перемир'я із найбільшою ефективністю для проведення літньої кампанії 1649 р., головні події якої розгорнуться якраз на території Тернопільщини, насамперед під Збарожем та Зборовом.

Про облогу Збаража писати складно. Незважаючи на те, що про цю битву згадується в кожному шкільному підручнику з історії України, знайти розгорнуте й повноцінне її дослідження неможливо. Тільки польські історики кінця XIX – початку XX ст. Людвік Кубаля та Людвік Фрась створили нариси, присвячені облозі Збаража¹, але вони вже явно застаріли. До того ж переважна більшість джерел, у котрих висвітлюється Збараська облога, внаслідок деформації джерельної бази, загибелі українських архівів часів Гетьманщини походить із ворожого українським повстанцям табору, є написаною переважно тими польськими шляхтичами, котрі брали безпосередню участь у придушенні національно-визвольного руху українського народу. Звідси – явна тенденційність і необ'єктивність згаданих джерел, прагнення перебільшити власні перемоги і водночас замовчати перемоги української зброї, аналогічно применшити свої втрати, а українські роздути. Тим не менш, є можливість створити більш-менш повну картину того, що відбувалося під час облоги Збаража, хоча доводиться визнати той прикрий факт, що події, які відбувалися в українському таборі, представлені надто фрагментарно через брак джерел.

Отже, у квітні 1649 р. гетьман України Богдан Хмельницький оголосив загальну мобілізацію й у своїх т. зв. «заявних універсалах» закликав народ до

* Мицик Юрій Андрійович – д-р іст. наук, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ).